

мноžství. Účast náhody je patrna na znaku, na systému (přes oračné mínění parť. N. v. Wijka), na vývoji jazyka.

СЛУЧАЙНОСТЬ В ЯЗЫКЕ

Резюме

О случайности думали уже в античном языкознании (теория о происхождении языка Фёвз, аномалия). В новое время языковеды ищут других объяснений языковых явлений при помощи каузальности. Это правильно, но необходимым дополнением каузальности является случайность. Статистическое исчисление случайности возможно только при явлениях, встречающихся в большом количестве. Участие случайности наблюдается на знаке, на системе (вопреки противоположному мнению Н. Вайка), на развитии языка.

О СРЕДСТВАХ ЧЛЕНЕНИЯ ПРЕДЛОЖЕНИЯ (ВЫСКАЗЫВАНИЯ) НА ТЕМУ И ЯДРО

SUR LES MOYENS INDIQUANT LE THEME ET LE RHEME
DANS LA PROPOSITION

PAVEL NOVÁK

1. Vivem prof. V. Mathesia a v jeho terminologické úpravě u nás staré učení o psychologickém subjektu a predikátu zcela zdomácnělo a dostalo se i do školních učebnic. Bylo uznáváno i v době nedůvěřivého poměru k pracím představitelů Pražské školy a je o ně nyní zájem i v Sovětském svazu. Mathesia v význam v této oblasti bývá však nebezpečně zužován, neboť ten jistě není jen v terminologických novech,¹⁾ nýbrž především v tom, že Mathesia z svého důsledně funkčního hlediska a metodou „analytické komparace“ jazyků odhalil v nové angličtině tendenci, „aby formální (tj. mluvnická — P. N.) stavba věty byla uvedena ve shodu s jejím aktuálním členěním“.²⁾ Tento poznatek umožnil, aby bylo napříště studium slovosledu se zkoumáním celé mluvnické stavby spojeno mnohem důsledněji než kdykoli předtím. „...právé poměr mezi aktuálním a formálním členěním je jednou z nejcharakterističtějších věcí v každém jazyku“.³⁾

Vedle F. Daneše, kterému nyní vděčíme za výborný popis české melodie a „větneho“ přízvuku,⁴⁾ ujal se Mathesia odkazu horlivě J. Firbas, který jeho učení zcela samostatně rozvíjí a místy podstatně opravuje. V jeho pracích⁵⁾ se již těžisko zkoumání přesouvá ze slovosledu (prostředek) a tzv. slovosledných činitelů [funkce⁶⁾] na aktuální členění (funkce) a různé jeho pro-

¹⁾ Avšak i jeho terminologické úpravy byly šťastným počín. Je zarážející, že ještě dnes stačí, že byly kdysi jisté jevy jazykové nazvány psychologickým subjektem a predikátem, aby se pro- hlašovalo, že studium těchto jevů jazykovědě nepřísluší.

²⁾ *Čeština a obecný jazykozpyt*, Praha 1947, 285.

³⁾ V. Mathesius, op. cit. 235.

⁴⁾ *Intonace a věta ve spisovné češtině*, Praha 1957. — V Danešově terminologii intonace = melodie + přízvuk.

⁵⁾ Bemerkungen über einen deutschen Beitrag zum Problem des Satzperspektive, *Philologica Pragensia* 1, 1958, 49—54; K vyjadřování aktuálního členění v angličtině, ve sb. *O vědeckém poznání soudobných jazyků*, Praha 1958, 250—2. V obou článcích viz i bibl. údaje o jeho ostatních pracích.

⁶⁾ Pro slovosled, jakož i pro celou tuto oblast, je snad výhodnější užívat dvojice termínů *funkce-prostředek* než dvojice *obsah-forma*. Poslední dvojice totiž činí značné terminologické potíže. Jejich plodem je např. monstrózní pojem jazyků amorfních. Termín funkce z první dvojice má také tu výhodu, že se hodí i na jevy, které jasně významem nejsou (tzv. zřetelc rytmičké a rozměrové). Můžeme přece říci, že se pořádkem slov zajišťují též jisté zvukové (rytmické) kvality výpovědi.

středky. Firbasovi se především patrně podařilo opravit Mathesiův názor, že je angličtina ve srovnání s češtinou vůči aktuálnímu členění poměrně málo citlivá.⁷⁾ To je poznatek základní metodologické důležitosti. Po Firbasových výkladech musíme být k výroku o tom, že je nějaký jazyk „k aktuálnímu členění málo citlivý“, vrcholně podezřívaví. Zjistíme-li fakta, která by takovým výroky zdánlivě nasvědčovala, musíme pátrat po dalších prostředcích aktuálního členění, neboť princip aktuálního členění se zdá univerzální.

V současné době se celé problematice, hlavně u nás, ale i za hranicemi, věnuje značná pozornost, a to jak stránce vnitřní (oč při aktuálním členění jde), tak stránce vnější, prostředků. Zajímá nás zde jen tato druhá stránka.⁸⁾ Domníváme se, že nebude na škodu problematiku prostředků akt. členění přehledně shrnout. Učiníme tak formou otázek, které je po našem soudu nutno při studiu prostředků aktuálního členění v jakémkoli jazyku položit. Vycházíme přitom hlavně z prací Mathesiových, Danešových, Firbasových i ze zkušeností vlastních.⁹⁾

2. I. Za prostředek aktuálního členění považujeme jazykový prostředek, který nějakým způsobem signalizuje rozložení výpovědních složek jádrových, základových a přechodových.¹⁰⁾

II. Jaké prostředky aktuálního členění zkoumaný jazyk má?

Může to být: slovosled, intonace (melodie a přízvuk), slova i afixy.

III. Jakou funkci (jaké funkce) má každý z těchto prostředků? Za jakých okolností?

a) Prostředek může signalizovat: jádro, základ, přechodové složky, non-jádro, non-základ, non-přechodové složky.

b) Prostředek může mít omezený dosah, např. jen na složky nominální nebo jen na složky verbální apod.

IV. Jaké jsou vzájemné vztahy, hierarchie jednotlivých prostředků?

a) Jsou prostředky základní a prostředky nástavbové.

b) Prostředky se mohou zastupovat, zesilovat, rušit, a to vzájemně nebo jednostranně (tj. při současném užití jeden převládne).

⁷⁾ K otázce nezákladových podmětů současné angličtiny, *ČMF* 39, 1957, 29n.

⁸⁾ Ovšem i první stránka si vyžaduje zvýšené pozornosti. Většinou se u nás příliš ulpívá na starších formulacích. Podnětné myšlenky lze najít zejména v některých pracích sovětských, viz hlavně pozn. 13). Upozorňujeme tu i na stat. A. G. Hatcherové, *Syntax and the Sentence*, *Word* 12, 1956, 234—50, u nás neprávem dosud nepovšimnutou.

⁹⁾ K zdvojoování předmětu v albánštině, *Sborník slavistických prací věnovaných IV. mezinárodnímu sjezdu slavistů v Moskvě*, Universita Karlova, Praha 1958, 27—32.

¹⁰⁾ O složkách přechodových viz Firbas, *K otázce...* 23, *Daněš*, op. cit. 58, také již Paul, *Prinzípien* 1920⁵, 284.

V. Jaká je stylistická hodnota jednotlivých prostředků nebo jejich kombinací?

3. Poznámky

Jednotlivé momenty souvisí spolu tak těsně, že je mnohdy dosti obtížné od ostatních abstrahovat. Vysvětlivky je proto nutno pojímat jako celek. Ad I. Je zároveň komentářem k IV a. Při zjišťování prostředků aktuálního členění nemůžeme v zásadě postupovat jinak, než se v jazykovědě běžně postupuje. V našem případě to znamená, srovnávat věty stejného smyslu (pokud možno o stejném lexikálním složení), avšak různé perspektivy aktuálního členění^{10a)} a zkoumat, které jazykové prostředky signalizují, co je jádro apod. Přitom musíme mít na zřeteli, že nejde jen o to, zjistit nějaké specifické prostředky, vlastně jen aktuálnímu členění, nýbrž i o to, zjistit, které z již známých jazykových prostředků jsou také prostředky aktuálního členění (viz dále ad II).

Existuje-li nějaký základní („přirozený“) prostředek aktuálního členění, který by sám naznačoval vždy totéž pořadí základu a jádra výpovědi, bylo by možno za další prostředky aktuálního členění považovat takové jazykové prostředky, které jsou samy schopny působení takového základního prostředku paralyzovat, tj. signalizovat pořadí jiné, než signalizuje prostředek základní. Tímto směrem se bere Firbas, který za základní prostředek považuje pořádek slov: „...schopnost větných míst postupně zdynamizovat větné složky, tj. stavět je do perspektivy hledící od vlastního základu přes přechod k vlastnímu jádru, pokládáme — zatím hypoteticky — za základní vlastnost větné formy z hlediska aktuálního členění.“¹¹⁾ Další prostředky aktuálního členění musí mít tedy schopnost signalizovat přítomnost jádrových složek před složkami základovými nebo aspoň přechodovými. Vycházejí ze starších pozorování sovětského anglisty B. A. Il'jiše považuje Firbas pro angličtinu za takový další prostředek, schopný za jistých okolností signalizovat přítomnost jádra, neurčitý člen.¹²⁾ Ze svého stanoviska nemůžeme však souhlasit s tím, že považuje za prostředek aktuálního členění i anglický člen určitý. Z toho, že je určitý člen v protikladu k členu neurčitému, a z toho, že je člen neurčitý prostředkem aktuálního členění, ne plyne, že je takovým prostředkem i člen určitý. Po našem soudu je určitý člen k aktuálnímu členění neutrální; může stát stejně dobře v základu, jako v jádru. Proč tomu tak je, vystihuje velmi jasně Kruselnickaja: „...známost předmětu nevyklučuje, aby označující její větný člen

^{10a)} Obecně je nutno omezit se na tento minimalistický požadavek, neboť požadavku zkoumat věty stejné mluvnické stavby a různého aktuálního členění nelze ve všech jazycích vyhověti.

¹¹⁾ op. cit. 24.

¹²⁾ op. cit. 29n. Jde hlavně o případy v tzv. *existential sentences* a případy jim příbuzné. Např. *Sometimes a terrible cry was to be heard...* K stejnému závěru o neurčitém členu došla pro němčinu O. I. Moskal'skaja, *Artikl' v nemeckom jazyke*, *Inostr. jaz. v škole* 1956, č. 5, 22n. — K angl. i něm. viz i A. V. Fedorov, *Vvedenje v teoriju perenoda*, Moskva 1958², 188n.

vystupoval jako „nové“. V takových případech se sděluje nějaký posluchači neznámý vztah s druhými známými předměty.¹³⁾

Firbasovo pojetí je v zdanlivém rozporu s pojetím Fr. Daneše, který píše, že se v češtině „aktuální členění výpovědi a rozdíl mezi pořadem objektivním a subjektivním... realizuje nejen pořádkem slov, nýbrž i intonací,¹⁴⁾ a vyslovuje domněnku, že tento vztah slovního pořádku a intonace neplatí jen pro češtinu, nýbrž že „tu jde o zákonitost obecně jazykovou“.¹⁵⁾ Danešova formulace zahrnuje dva starší poznatky: (a) o dvojitým možném pořádku základ-jádro, jádro-základ (již Weil), (b) o spojitosti „větého“ přízvuku, důrazu, s jádrem výpovědi [viz Paul¹⁶⁾]. Toto pojetí přesvědčivě mluví pro to, abychom za základní prostředek aktuálního členění považovali intonaci, intonační centrum. Musí nás zajímat jednak jeho vztah ke slovosledu,¹⁷⁾ jednak k ostatním prostředkům aktuálního členění, signalizujícím jádro.

Tento druhý vztah si představujeme takto: Intonační centrum, jako prostředek základní, signalizuje jádro, aniž však naznačuje cokoli dalšího. Jsou pak v různých jazycích různé další, druhotné, nástavbové prostředky, které navíc naznačují, „proč“ je člen intonačním centrem vyznačený jádrem výpovědi. Tak např. neurčitý člen naznačuje, že jádrem je něco nového, různá zdůrazňující slůvka (viz dále ad II) naznačují charakter zdůraznění (časové, omezením apod.), akuzativ nepřizvučného osobního zájmena užitý jako zdvojení předmětu v albánské větě naznačuje, že jde o sloveso, jehož předmět patří k základu, a že tedy sloveso může být jádrem (viz dále ad III a) apod.

Je samozřejmé, že tyto druhotné, nástavbové prostředky jsou samy schopny signalizovat jádro v projevu psaném, kde je intonace anulována a kde jinak

¹³⁾ K voprosu o smyslovom členení predloženia, *Vopřaz* 1956, 5, 58. Je dost jasné, jak Firbas k svému názoru došel. Zpracoval poměry ve větách, kterým po Bollingerovi říká věty první instance, tj. prakticky věty bez vytykavého důrazu (K otázce 25—6). V jeho vědomém omezeném materiálu jistě opravdu platí, že o rozložení výpovědních složek informuje i určitý člen. Avšak žádný text anglický, ani text v jakémkoli jazyce, kde je určitý člen, není složen jen z vět první instance, a proto nás v normálním textu přítomnost členu určitého o rozložení výpovědních složek neinformuje. A to je rozhodující.

¹⁴⁾ op. cit. 61: *Všichni šli na výstavu* (základ — jádro). *Na výstavu šli všichni* (J—Z). Atd. Srov. K. Horáček, Několik poznámek o pořádku slov v ruštině ve srovnání s češtinou, *Sovřaz* 3, 1953, 543—4. Viz i V. Mathesius, *Řeč a sloh*, ve sb. *Čtení o jazyce a poezii*, Praha 1942, 73n. — Zůstáváme tu pro jednoduchost většinou u terminologie Danešovy, i když proti ní mohou být jistě námitky. Jde ovšem v těchto souvislostech především o „větý“ přízvuk.

¹⁵⁾ op. cit. Daneš si je ovšem vědom komplikací, které jsou s využitím melodie v jazycích s melodickým přízvukem slovním.

¹⁶⁾ op. cit. 126, 283.

¹⁷⁾ To je značně složitá otázka. V češtině, jak známo, je pořad jádro — základ emocionálně zbarven (neplatí to obecně, i pro jiné jazyky, viz ad V). Zdá se, že v češtině při neutrálním pořádku základ — jádro nemusí být jádro přízvukově vyznačeno. Je vyznačeno „hudebně“ jinak. Viz A. Skaličková, K otázce větého přízvuku v češtině, *Universitas Carolina, Philologica* II, 1956, č. 1, 55—66.

v intelektuálním projevu převažuje pořadí základ-jádro. Firbasovo pojetí tedy opět platí pro omezený materiál, tj. pro psané texty.¹⁸⁾

Ad II. Zhusta se za prostředky aktuálního členění považují jen slovosled a intonace. Ukazuje se však jasně, že jimi mohou být i jakékoliv jiné jazykové prostředky obvyklé v grammatice a slovní zásobě. U slov mohou nastat dva případy: buď jde o slova, která sama obvykle bývají výpovědní složkou jistého typu [např. v češtině nepřizvučná osobní zájmena nemohou být jádrem¹⁹⁾], nebo jde o slova, partikule, která signalizují, že k výpovědní složce jistého typu patří jiné slovo (sem patří především všelijaká „zdůrazňující“ slova, čes. *zrovna, zejména*, rus. *даже*).²⁰⁾ (Mezi partikulami a afixy je ovšem plynulý přechod.)

Ad III a. Přijmeme-li rozdělení výpovědních složek na jádrové, základové a přechodové, je teoreticky dáno uvedených šest možností, z nichž vyskytne se šesté je velmi málo pravděpodobný. Příklad na signalizaci jádra — „větý přízvuk“, důraz, na signalizaci základu známý japonský sufix *-wa*.²¹⁾ Zdá se být podnětné lišit mezi možnostmi první (jádro) a pátou (non-základ) i mezi druhou (základ) a čtvrtou (non-jádro). Např. již zmíněné zdvojení přímého předmětu nastává v albánštině tehdy, je-li předmět složkou základovou.²²⁾ Co to však znamená pro sloveso, ke kterému se nepřizvučné zájmeno

¹⁸⁾ Firbas se ovšem o významu intonace pro aktuální členění obecně zmiňuje, s pojetím Danešovým však ve skutečnosti v rozporu není. Jsou však skutečnosti, které snad Firbasovu pojetí poněkud odporují a vyžadovaly by ještě obecnější formulace. V některých ruskických pracích se totiž upozorňuje na důležitost předposledního místa v ruské větě, viz P. Adamec, K rozdílům mezi českým a ruským slovosledem, ve sb. *Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české I*, Praha 1956, 182 n. Bude však nutno vyčkat, až bude rozbrán stav v ruské vědecké práci, k němuž se dosud v oněch pracích přihlíželo minimálně.

¹⁹⁾ Srov. Firbas, op. cit. 26.

²⁰⁾ Viz V. Šmilauer, *Novočeská skladba*, Praha 1947, 28; A. M. Peškovskij, *Ruskij sintaksis v naučnom osvěščenii*, Moskva 1956, 41; Firbas, op. cit. 28; Paul, op. cit. 284.

²¹⁾ H. G. Henderson, *Handbook of Japanese Grammar*, Londýn 1945, 327 m.

²²⁾ Viz článek citovaný v pozn. 9. Uvedeme zde ještě jeden zvláště poučný doklad, čerpaný ze srovnání originálu s překladem: *očerť gjermer peshon t'ua;š hedhišb njea bombëšb tjetër qe e goditë nëll trup'š Gjokën* (M. Shehu, *Kujtime nga jeta e Brigadës I. Sulmuese*, Tirana sine, 7) — nepřátelský důstojník z toho těžší a hází po něm dálším granátem²³⁾, který ho zasáhne²⁴⁾ do²⁵⁾ čela²⁶⁾ (Doku²⁷⁾ — P. N.) (M. Šehu, *Ža slobodu Albanië*, Několik vzpomínek ze života I. úderní brigády, z alb. přeložil Dh. Pilička a L. Joura, Praha 1953, 14.) Jak je vidět, stačí v českém překladu dokonce jen osobní zájmeno. — S našim popisem albánských poměrů souhlasí popis zdvojení objektu v bulharštině podaný S. Ivančevem v článku Nabjudenija vărhu upotreba na člena v bălgarski ezik, *Bălg. ezik* 7, 1957, 511 nn, který dříve bohužel unikl naší pozornosti. V zásadě stejný přístup ke zdvojení předmětu ve španělštině, kde jsou ovšem poměry od albánštiny i bulharštiny v mnohém odlišné, jsme našli u A. G. Hatcherové, Theme and Underlying Question, *Two Studies of Spanish Word Order*, *Suppl. to Word* 12, 1956, Monograph No. 3, 25—44.

U nás probíral španělský slovosled z hlediska aktuálního členění O. Tichý, Charakteristické rysy španělského slovosledu, *Shorník VŠP v Olomouci*, Jazyk a literatura III, 1956, 29—39.

(= zdvojení objektu) předklání? Je sloveso vždy jádrem nebo i složkou předchodovou? Jak je vidět, může soubor našich otázek ukazovat na slabá místa v dosavadním zpracování.

Ad IIIb. Neurčitý člen je omezen na složky nominální,²³⁾ zdvojení předmětu v albánštině na složky verbální.

Ad IV b. To je zatím jen program.

Ad V. Firbas zjistil, že v angličtině — tentokrát opravdu na rozdíl od češtiny — slovní pořádek jádro-základ nemusí být emotivní, a naopak, že slovosled, který odpovídá pořádku základ-jádro, avšak odporuje obvyklému slovosledu, v angličtině emotivně působí.²⁴⁾

4. Účel článku bude splněn, přispěje-li byť skromnou měrou k větší koordinaci práce při studiu aktuálního členění v různých jazycích. V nejhorším případě snad na nutnost takové koordinace aspoň upozorní.

О СРЕДСТВАХ ЧЛЕНЕНИЯ ПРЕДЛОЖЕНИЯ (ВЫСКАЗЫВАНИЯ) НА ТЕМУ И ЯДРО

Резюме

I. В статье обсуждается вопрос о том, что в тексте (какие средства языка) информируют нас о том, что является темой (психологическим субъектом), что ядром (психологическим предикатом) и что переходными между ними элементами предложения (высказывания). Автор предлагает ряд вопросов, которыми нужно задаваться при исследовании этого особого раздела синтаксиса в любом языке:

II. Какие средства языка привнесенной организации предложения имеются в данном языке?

В этой функции могут использоваться: порядок слов, интонация, отдельные слова и аффиксы.

III. Какую специальную функцию (какие функции) выполняет каждое из этих средств?

а) Определенное средство может сигнализировать: ядро, тему, переходные элементы, поп-ядро, поп-тему, поп-переходные элементы.

б) Определенное средство может применяться напр. только к именным или только к глагольным компонентам и. т. п.

IV. Каковы соотношения, иерархии отдельных средств?

а) Есть средства основные и средства дополнительные.

б) Средства могут заменять друг друга или аннулировать, причем взаимно или односторонне.

V. Какая стилистическая окраска отдельных средств и их комбинаций? Приводятся некоторые примеры из чешского, английского и албанского языков.

²³⁾ Moskaľ'skaja, op. cit. 23—4.

²⁴⁾ Firbas, op. cit. 170; srov. Krušc'nickaja, op. cit. 63; Horálek, op. cit.

SUR LES MOYENS INDIQUANT LE THEME ET LE RHEME DANS LA PROPOSITION

Résumé

I. Qu'est-ce qui, dans un texte, (quels moyens de la langue) informe(nt) l'auditeur (lecteur) de ce qu'il faut considérer comme thème („sujet psychologique“), comme rhème („prédicat psychologique“) et, éventuellement, de ce qu'il faut considérer comme éléments transitaires entre ceux-là dans chaque proposition (énonciation). L'auteur du présent article propose une série de questions qu'il est désirable de poser en étudiant ce domaine particulier de la syntaxe dans quelque langue que ce soit.

II. Quels moyens de cette sorte une langue donnée possède-t-elle?

Cela peut être ordre des mots, intonation (mélodie, accentuation), mots et divers affixes.

III. Quelle fonction (ou quelles fonctions) a chacun de ces moyens? Dans quelles conditions?

a) Un moyen peut signaler: rhème, thème, éléments transitaires, non-rhème, non-thème, non-éléments transitaires.

b) Un moyen peut posséder une portée limitée, par exemple seulement sur les éléments nominaux, ou seulement sur les éléments verbaux, ou bien, au contraire, il peut s'appliquer à presque tous les éléments de la proposition.

IV. Quels sont les rapports mutuels, la hiérarchie des différents moyens?

a) Il y a des moyens fondamentaux et des moyens accessoires.

b) Les moyens peuvent se remplacer, se renforcer ou s'annuler, soit réciproquement, soit unilatéralement.

V. Quelle est la valeur stylistique de moyens différents et de leurs combinaisons?

On avance quelques exemples du tchèque, de l'anglais et de l'albanais.